

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

TÓTH PÁL PÉTER

Az értelmiségieknek, illetve a különböző tudományterületek kiemelkedő, magasan kvalifikált kutatóinak a vándorlása a nemzetközi vándormozgalom sajátos formája. E vándormozgalom szereplőinek mozgását egyrészt alapvetően azok az okok határozzák meg és sajátosságok jellemzik, amelyek általában a külső vándorlásban részt vevőket, másrészt pedig attól eltérő jellegzetességekkel, sajátosságokkal rendelkeznek.

Tudatosan vállalt leegyszerűsítéssel az értelmiség nemzetközi vándormozgalmának két típusát különböztethetjük meg. Az egyik azoké a magasan kvalifikált értelmiségieké, akik felkészültségük, tehetségük alapján képesek arra, hogy az emberiség fejlődését elősegítő kutatásokat végezzenek, de saját hazájukban nincsenek meg azok a személyi vagy anyagi-beruházási feltételek, amelyek ezt biztosítani tudnák, s ezért külföldre távoznak. A másik típushoz az értelmiségnek ennél jóval szélesebb köre tartozik, azoké, akiknek nemzetközi vándormozgalmát — számos egyéb tényező mellett — alapvetően a tágabb értelemben felfogott brain drain hatás határozza meg. E két típus mellett természetesen számos alcsoportot lehet megkülönböztetni, s az esetek egy részében az elsődöz tartozó személyek a második típus tagjai közül rekrutálódnak.

Általánosságban megfogalmazható, hogy a kiemelkedő kvalitású személyek (tudósok), a nagy hírű tudományos intézmények, laboratóriumok — a tudomány nemzetközi jellege következtében nemzeti hovatarozástól függetlenül — vonzzák azokat, akik, éljenek bárhol a világon, az adott tudományterületen kiemelkedő teljesítményre képesek. Ebben a viszonyrendszerben tehát nem egyszerűen csak arról van szó, hogy a fejlett vagy a magasan fejlett országok szívó hatást gyakorolnak a közepesen fejlett vagy a gazdaságilag fejletlen országok kutatóira, értelmiségére, hanem a fentiekben megfogalmazottak következtében ez a hatás — ha nem is azonos módon és intenzitással, de — a fejlett országok magasan kvalifikált értelmiségének vándorlását is motiválja, meghatározza.

A kiemelkedő kvalitású kutatók vándorlásával párhuzamosan, ahhoz szorosan kötődve, jóval szélesebb kört érintő vonzást jelent az értelmiségiek számára az a tudatos állami (tudomány)politika, amely bizonyos munkaköröket és meghatározott értelmiségi pozíciókat — a lényegesen jobb egzisztenciális helyzet, kutatási feltételek, szakmai karrier stb. lehetőségének biztosításával — a más országokban kiképzett szakemberekkel, értelmiségiekkel kívánja pótolni. Emellett egy spontán mechanizmus is működik, melynek eredményeként munkaadók és (értelmiségi) munkavállalók a nemzetközi munkaerőpiacon egymásra találhatnak.

Az értelmiségi vándorlás szereplői tehát azok a személyek, akik a fentiekben megfogalmazott azonos gyökerű, de hatásában egymástól jól elkülöníthető vonzás közvetlen vagy közvetett hatására indulnak útra. Időtartamát tekintve az ilyen típusú vándorlás is lehet rövid vagy hosszabb ideig tartó, azaz lehet ideiglenes vagy állandó, mely számos esetben éppen az ideiglenesnek, átmenetinek tartott külföldi kutatómunka következménye.

A tudományos migráns számára az elvándorlás — ha a pszichés megterheléstől, a szülőföldtől, a rokonságtól és a baráti körtől való elszakadás nem lebecsülendő gondjaitól eltekintünk — alapvetően előnyökkel jár. (Természetesen ebben az esetben sem zárható ki /s erre számos példa is van/, hogy az értelmiségi migráns nem válik sikeressé, s ennek következtében vagy visszatér hazájába, vagy pedig az adott országban /esetleg egy másikban/ eredeti képzettségétől függetlenül végez valamilyen tevékenységet.) Az előnyök a jobb munkafeltételekben, az eredményesebb munkában, a gyorsabb és nagyobb presztízst jelentő szakmai előmenetelben, egyértelműbb tudományos karrierben, a kutatómunka nemzetközi vérkeringésébe történő bekapcsolódásban, az

¹ Készült az OKTK (924/94/V szám) és az OTKA (T 17 922 szám) támogatásával.

izoláltság és a politikai kötelezettségek megszűnésében, a gondtalanabb életlehetőségben, a korábinál lényegesen jobb anyagi helyzetben ragadhatóak meg.

Magyarországnak, mint a térség más országainak is, régóta szembe kell néznie a magasan kvalifikált szakemberek elvándorlásával. Ezen a területen Magyarország migrációs veszteségeit — melyek más szempontból az emberiség és önmagunk számára is nyereséget jelentenek — a magyar származású Nobel-díjasok listája jól jelzi. Talán elegendő, ha csak az 1956-os migránsok közül *Oláh György* és *Harsányi János* nevét említjük. Ennek ellenére 1990-et megelőzően — függetlenül attól, hogy a fentiekben leírt leegyszerűsített alaphelyzet közül melyik is volt hatással az elvándorlásra — a bolsevik típusú hatalmi rendszer zártsága következtében a magasan kvalifikált hazai értelmiségiek természetes vagy normális migrációjáról nem lehetett beszélni.

A szocializmus évtizedei alatt a volt szovjet szatellit országokból — mint az közismert — lényegében két módon: legálisan és illegálisan lehetett valaki részese a nemzetközi vándorlásnak. (Az illegális vándorlás alatt nemcsak a zöldhatáron vagy egyéb módon menekülőket értjük, hanem mindazokat a személyeket, akik a korabeli szóhasználatnál élve jogellenesen hagyták el az országot. Ennek tipikus szereplője volt az az állampolgár, aki hivatalos vagy magáncélból külföldre utazott, s onnan nem tért vissza.) A magasan kvalifikált értelmiségiek migrációjának legális csatornáit, a különböző államközi szerződésekben rögzített ösztöndíjak odaítélését, a csereprogramok feltételeinek biztosítását és a szaktudás kiajánlását — különböző intézményein (például: TESCO) keresztül — az állam tartotta kézben, és több-kevesebb sikerrel érdekeinek alárendelten válogatta ki a külföldre utazókat. Jelenleg még nem ismert, hogy a hivatalos állami kiküldetésben külföldre kiutazó értelmiségiek közül az elmúlt négy évtizedben hányan nem tértek vissza. A hivatalos keretek között tartott legális értelmiségi vándorlást, mely időtartamát tekintve általában néhány hónaptól egy vagy több évig tartott, a politika szándékaitól függetlenül „szervesen” egészítette ki az „illegális” értelmiségi vándormozgalom. Az 1956-os kirajzás és feltételezhetően néhány egyedi eset kivételével ugyanis ez esetben is az értelmiségiek legálisan indultak útra. A különbség az előző csoporthoz viszonyítva csak annyi volt, hogy e csoport tagjai nem a hivatalos állami kiküldetés lehetőségét használták fel, hanem a csoportos vagy egyéni turistautak, illetve a családlátogatások legális lehetőségét konvertálták migrációjuk érdekében. 1990-ig a nemzetközi vándorlásnak fentebb leírt formái — a tiltás és a különböző szankciók ellenére — többek között éppen a hivatalos csatornák felhasználásával, különböző intenzitással és igen változatos módon, például egy meg- vagy kiérdemelt állami ösztöndíj megszerzését követően valósult meg. A változás ezen a területen is a rendszerváltoztatással összefüggésben 1990-ben következett be.

Azt, hogy Magyarország magasan kvalifikált állampolgárai közül a legújabb kori nagy magyar exodusok alatt (az 1930-as évek második fele, 1944/45, 1947/48 s végül 1956/57 fordulói), az ezek közötti időszakokban, vagy az 1990-et megelőző harminc „csendes” évben hányan is hagyták el az országot, ma még nem tudjuk. Nem, mert a tegnapi hatalom az illegális vándorlást (bárkit is érintett) a rendszer szégyenének tartotta, és az ezzel kapcsolatos adatokat titkosan kezelte. 1990-et követően pedig még nem volt olyan kutató, aki az egykori migrációs folyamatokat, a fellelhető adatokat ebből a szempontból szisztematikusan feltárta és elemezte volna. A szabad utazás feltételeinek megteremtődése egyben azzal a következménnyel is járt, hogy bár egy rendelet előírja a három hónapon túl külföldön tartózkodó magyar állampolgár bejelentési kötelezettségét a területileg illetékes polgármesteri hivatalnál, ezzel a lehetőséggel azonban az állampolgárok nem élnek. Így azoknak a számáról, nem, kor, foglalkozás stb. szerinti összetételéről semmit sem lehet tudni, akik 1990 után távoztak külföldre. Egyedül azoknak a száma ismert az évenkénti összesítésekből, akik a magyar állampolgárságról lemondtak.

Természetesen a magasan kvalifikált értelmiség migrációjával kapcsolatban, ha pontos adatok nem is, de rész-, illetve becült adatok rendelkezésünkre állnak. 1989-ben például az akadémiai kutatóintézetek munkatársainak 11,3 százaléka, 1990-ben pedig 13,2 százaléka tartózkodott három hónapnál hosszabb ideig külföldön.² Azt viszont már a fenti esetekben sem tudjuk, hogy az ezekben

² Lásd Tájékoztató adatgyűjtemény az akadémiai kutatóbázisról, MTA Kutatáspolitikai Titkársága, 1991.

az években három hónapon túl külföldön tartózkodó vagy a korábbiakban hasonló keretben külföldi kutatóintézetekbe került magyar kutatók közül hányan és mennyi időre hosszabbították meg külföldi tartózkodásukat, vagy hányan maradtak véglegesen külföldön.

Az elmúlt közel ötven év legfontosabb nemzetközi migrációs adatai ma már ismertek.³ Ez alatt az időszak alatt mintegy 380 000 ember hagyta el az országot. Foglalkozási adatok hiányában nehezen megbecsülhető, hogy közülük hányan is lehettek értelmiségiek. Feltételezhető azonban, hogy arányuk megközelíthette a tíz százalékot. (A Magyarországra 1988—1994 közt bevándorlók között az értelmiségi foglalkozásúak aránya 16,2 százalék volt, a felnőtt korúak esetében viszont arányuk már a 20 százalékot meghaladta.) Ez viszont azt jelentheti, hogy a jelenlegi kutatói állomány létszámával közel azonos számban maradtak külföldön kutatók az elmúlt ötven év alatt. Az igazsághoz azonban hozzátartozik az is, hogy 1991 óta még a külföldön tartózkodók arányát sem ismerjük. Az MTA főtitkárának döntése értelmében ugyanis ezen a területen megszűnt a statisztikai adatszolgáltatás. A nem akadémiai kutatóintézetek vonatkozásában pedig ilyen típusú adatszolgáltatás 1990-et megelőzően sem volt. Feltételezhető azonban, hogy a 90-es évek elejétől — a fenti adatok és a megváltozott körülmények által biztosított lehetőségek ismeretében — valószínűleg a tíz százalékot jelentősebben meghaladja azoknak a magyar kutatóknak az aránya, akik jelenleg nem turistaúton tartózkodnak külföldön.

1990-et követően Magyarországon — mint az közismert — a nemzetközi vándormozgalom vonatkozásában a korábbi helyzet alapvetően megváltozott. A változás nem valamiféle általános tudománypolitikai és annak alárendelt migrációspolitikai koncepcióval függ össze, hanem a szabad utazási feltételek megteremtődésével. Ennek a változásnak a lényege pedig nem más, mint az, hogy a magyar állampolgárok kivándorlási szándékát nem Magyarország, hanem a célország hatóságai korlátozzák. Tehát ha valaki olyan döntésre jut, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig más országban kíván élni, emiatt már nem kell az országot illegálisan elhagynia. Az 1990-et megelőző évtizedek szigorú tiltásával, rigorózus szabályozottságával szemben ott tartunk, hogy például a Magyar Köztársaság legmagasabb közjogi méltósága nemcsak ösztönzi a magasan kvalifikált hazai értelmiségiek nemzetközi vándorlását, hanem szinte kötelességüknek tartja. Szerinte ugyanis „Ha külföldön a körülmények olyanok, hogy a tudósok ott tudják igazán szolgálni a fejlődést, kötelességük elhagyni ennek érdekében a hazájukat. A magyarság elsőbbséget jelent, de ez nem jelent feltétlenül egy helyben maradást.”⁴ Természetesen ahogyan a környező országokban élő magyar származásúak Magyarországra történő vándorlásának elősegítése, ösztönzése, ugyanúgy ez a gondolat sem érdemel támogatást. Nem is beszélve a fenti gondolat olyan tartalmú értelmezhetőségéről, hogy az az igazi tudós, aki elhagyja hazáját. Megítélésünk szerint ugyanis nem a jól képzettek kibocsátását kell ösztönözni, hanem olyan kutatási feltételek és életkörülmények megteremtését kell biztosítani, melyek életkortól függetlenül a kiemelkedő szakembereket nem az ország végleges elhagyására, hanem a hosszabb-rövidebb külföldi kutatómunka után a visszatérésre készítik.

A kivándorlás feltételeinek egyértelmű megváltozása mellett azonban tisztában kell lenni azzal, hogy azok az okok, amelyek a korábbi évtizedekben a magasan kvalifikáltakat kivándorlásra ösztönözték, nemcsak jelenleg is adóttak, hanem még új elemekkel is bővültek. Ezek az elemek a jelenlegi vándormozgalomban pozitív és negatív vonatkozásban is szerepet játszanak. Az illegális vándorláshoz kapcsolódó politikai, jogi szankciók megszűnése, a szabad utazás feltételeinek megteremtődése általában ösztönzőleg hatottak a kiemelkedő szakképzettségűek migrációjára. S hasonló szerepet játszik a hazai gazdaság állapota és az a szűklátókörűség, mely — az egyetemeken és az egyetemeken kívül — mind szűkebb mozgásteret biztosít a tudományos kutatómunka számára. Jelenlegi körülményeink között az elvándorlás okai egyértelműen a tudományos élet fokozatos ellehetetlenülésében, a tudás leértékelődésében, az erkölcsi megbecsülés hiányában és nem utolsósorban a kutatók egzisztenciális gondjaiban keresendők. Az egzisztenciális gondot — a relatíve egyre alacsonyabb bér mellett — mindinkább és egyre általánosabban a kutatókat is érintő létbizonyta-

³ Tóth Pál Péter: Haza csak egy van? Püski Kiadó, 1997. 65. p.

⁴ Részlet Göncz Árpád szegedi tanévnyitó beszédéből. Dél-Magyarország, 1997. szeptember 8.

lanság okozza. Alig van ugyanis ma olyan kutató az országban, akinek ne kellene számolnia munkahelye elvesztésének lehetőségével. A kialakult helyzet részben ösztönzi, részben pedig gátolja a magasan kvalifikáltak külföldre-vándorlását. Gátlást abban a vonatkozásban jelent, hogy az, aki a hazai kutatási hátterét (állását) elveszítette, kisebb vagy csak minimális eséllyel tud megjelenni a nemzetközi tudományos munkaerőpiacon. Másrészt viszont a visszatérés teljes ellehetetlenülésétől való félelem esetenként indokolatlanul maradásra ösztönzi a kutatót.

A kvalifikált migránsok új, egyre jelentősebb csoportját képezik azok a magyar állampolgárok, akik felsőfokú tanulmányaikat külföldön kezdték meg vagy ott folytatják. Ehhez a csoporthoz tartoznak azok is, akik a külföldi egyetemek Ph.D.-programjaiban vagy egyéb posztgraduális képzésben vesznek részt. Abban a vonatkozásban pedig még jóslásba sem érdemes bocsátkozni, hogy a későbbiekben az e csoporthoz tartozók a jelenleg átmenetinek tekinthető helyzetüket mivé fogják alakítani. Az azonban már ma is megfogalmazható, hogy rövid időn belül az ország gazdasági életében nehezen képzelhetők el olyan változások, amelynek hatására megfelelő és elégséges állás kínálat várja a külföldi tanulmányaikat befejezőket.

Említettem, hogy az új helyzetnek pozitív összetevői is vannak. Ezek közül mindenekelőtt szólnom kell arról, hogy 1990 után az országban megjelent multinacionális vállalatok olyan új munkahelyeket teremtettek, amelyek a magasan kvalifikált magyar értelmiségieket az addig csak külföldön elérhető lehetőségek biztosításával a helyben maradásra ösztönzik. Ehhez hasonló tendenciákat erősített a PHARE-, a TEMPUS-, az EUREKA-, a COST- stb. programok magyarországi megjelenése és a Central European University megnyitása is. Arra a kérdésre azonban, hogy ezek az új lehetőségek milyen tendenciákat generálnak, gyengítenek vagy erősítenek meg, kellő tapasztalat és a vándorlásra vonatkozó adatok hiányában ma még nem lehet konkrét választ adni.

Jelenleg — mint ahogyan arról már az előzőekben szóltunk — nem ismert azoknak a száma, akik a nemzetközi vándorlás keretében az elmúlt években elhagyták az országot. A helyzet jellemzésére elégséges, ha megemlítjük, hogy a demográfiai évkönyvben még nem lehet Magyarországról elvándorlókkal kapcsolatos adatokat találni. Az ezt követő kiadványokban az állampolgárságukról lemondottak számát már megtaláljuk. Ennek következtében a különböző becsléseken alapuló feltételezésekre vagyunk utalva. Ezek szerint jelenleg mintegy százezer főre tehető azoknak a magyar állampolgároknak a száma, akik 1990 után hagyták el az országot. A migránsok döntő többsége Nyugatra vándorolt, s elenyésző lehet csak azoknak a száma, akik a környező országokba, a közepesen vagy esetleg a gyengén fejlett országokba vándoroltak. Amennyiben az akadémiai kutatóintézetek munkatársai esetében megállapított arányt erre a populációra is érvényesnek tekintjük, akkor tízezer fő körül lehet azoknak a magasan kvalifikált magyar értelmiségieknek a száma, akik 1990 után kerültek külföldi kutatóhelyekre. Természetesen ez csak feltételezés, de ez a szám nemigen lehet lényegesen kevesebb, több azonban igen. Úgy véljük, ebben a helyzetben természetesnek kell tartani azt az igényt, hogy a kérdés jelentősége következtében ezen az állapoton változtatni kell.

A Magyarországra irányuló vándorlás vonatkozásában 1989-et követően lényeges változás következett be. Jelentősen megváltozott a bevándorlók száma, és módosult a kibocsátó országok köre is. A bevándorlók esetében — ha nem is rendelkezünk pontos és mindenre kiterjedő adatokkal — sokkal jobb a helyzet, mint amiről a kivándorlók adatai esetében beszámolhattunk. 1988—1997 között több mint 140 000 volt a Magyarországra bevándorlók száma.

1. tábla A bevándorlók évenkénti száma és nemenkénti megoszlása, 1988—1997

Év	Férfi	Nő	Összesen
1988	5 353	5 587	10 940
1989	10 798	11 145	21 943
1990	9 739	9 218	18 957
1991	10 085	8 831	18 916
1992	7 155	6 888	14 043
1993	4 894	4 611	9 505
1994	3 899	3 222	7 121
1995	3 800	2 840	6 640
1996	9 590	7 770	17 360
1997	9 283	8 438	17 721
Összesen	74 596	68 550	143 146

Amennyiben a bevándorlás céljából Magyarországra érkezettek fő foglalkozási ágak és nemek szerinti megoszlását vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a fizikaiak mellett az értelmiségiek kategóriája dominál. Ez a dominancia még egyértelműbb, ha a százalékos megoszlást a gyermekkorúak nélkül vizsgáljuk.

2. tábla A bevándorlók foglalkozás és nemek szerinti százalékos megoszlása, 1989—1994

Foglalkozás	1989		1990		1991		1992		1993		1994	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Értelmiségi	17,1	14,3	17,0	15,7	15,7	13,0	17,1	18,7	16,4	16,1	16,7	18,2
Alkalmazott	5,4	14,9	3,6	12,6	7,6	17,4	10,0	16,0	8,3	11,9	5,6	9,0
Fizikai	39,4	22,5	41,6	24,1	42,7	25,0	37,3	17,7	28,5	13,3	24,9	12,5
Egyéb	10,6	20,5	10,9	18,6	13,4	20,3	15,6	26,7	24,5	32,2	25,8	28,7
Nyugdíjas	2,4	4,2	2,5	4,7	2,5	4,4	6,0	9,0	8,9	12,3	13,2	15,9
Gyermek	25,1	23,6	24,4	24,3	18,1	19,9	14,0	12,0	13,4	14,2	13,8	15,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,1	100,0	100,0	100,0	100,0

A fenti adatok alapján egyértelműen megállapítható, hogy az elmúlt hat évben az értelmiségiek minden évben meghatározó szerepet játszottak a Magyarországra irányuló bevándorlók körében. Témánk szempontjából árnyaltabb összefüggések megfogalmazására nyílik lehetőség, amennyiben azt is megvizsgáljuk, hogy az értelmiségi foglalkozásúak milyen tudományterületeket képviselnek. Egyértelműen magasán kvalifikált bevándorlóknak kell tekintenünk a műszaki, a természet-, az orvos- és a társadalomtudományok, a különböző művészeti ágak képviselőit, az egyetemi oktatókat, valamint az egyházi értelmiségieket. A bevándorlók között a felsőfokú végzettségűek körében a műszaki és az orvostudományok képviselőinek az aránya a legjelentősebb. S közöttük is, különösen a műszaki tudományok esetében, a férfi bevándorlók aránya lényegesen nagyobb, mint a nőké.

3. tábla A Magyarországra vándoroltak száma országok szerint, 1989—1994

Ország	Év					
	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Románia	19 547	15 917	14 290	8 263	3 856	2 554
Szovjetunió	964	1 696	1 474	1 420	819	859
Csehszlovákia	209	90	135	134	80	96
Jugoszlávia	80	160	1 005	3 170	3 216	1 759
Egyéb országok	1 143	1 094	2 012	1 056	1 534	1 853
Összesen	21 943	18 957	18 916	14 043	9 505	7 121

Az adatokból egyértelműen kitetszik, hogy a bevándorlók s ezen belül az értelmiségi foglalkozásúak döntő többsége is Magyarország szomszéd államaiból érkeztek. (Az elmúlt hat évben a bevándorlók a világ több mint száz országából érkeztek Magyarországra.) A szomszédos országok között is a Romániából érkezettek száma és aránya volt a legjelentősebb, illetve 1993-ban és 1994-ben a volt Jugoszlávia területéről érkezők száma emelkedett meg jelentősen. A környező országokból érkező magasan kvalifikált értelmiségiek mellett, ha nem is látványosan, de évről évre nőtt azoknak az értelmiségieknek a száma, akik a különböző multinacionális cégek magyarországi leányvállalatainál töltenek be vezető pozíciókat. A multi- és a transznacionális cégek leányvállalatainak hazai megjelenése tehát nemcsak mérséklően hatott a magasan kvalifikált magyar értelmiségiek migrációjára, hanem jelentősen növelte a fejlett tőkés országokból érkező felsőfokú végzettségűek számát. 1994-ben például a munkavállalási engedéllyel rendelkezők 38,4%-a volt szellemi foglalkozású (7955 fő), s ezeknek 60,2%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezett.

Összességében megállapítható, hogy 1990-nel mind a Magyarországról elvándorlók, mind az országba bevándorló magasan kvalifikált értelmiségiek migrációjában egy új szakasz kezdődött. A magyar állampolgárok szabadon hagyhatják el az országot, ezért politikai, jogi stb. megkülönböztetés, hátrány nem éri őket. Bár a rendszerváltás a helyben maradás több elemét megteremtette, a súlyos gazdasági problémák, az egzisztenciális bizonytalanság a magasan kvalifikált értelmiségieket elvándorlásra ösztönzi.